

НАВЧАЛЬНО-НАУКОВИЙ ЦЕНТР ГУМАНІТАРНОЇ ОСВІТИ

Кафедра філософії та соціології

І.В. Толстов

СОЦІАЛЬНА ФІЛОСОФІЯ

Конспект лекції

Харків - 2014

Толстов І.В. Соціальна філософія: Конспект лекції. – Харків:
УкрДАЗТ, 2014. – 28 с.

Конспект лекції підготовлено відповідно до програми навчального курсу «Філософія» для технічних спеціальностей і є складовою частиною обов'язкового навчального курсу філософії. Він покликаний допомогти студентам за короткий період зорієнтуватися в складному предметі соціальної філософії, засвоїти основні, випробувані часом, філософські істини, навчитись самостійного мислення та його застосування у вирішенні професійних, громадянських та особистих проблем.

Важливою особливістю конспекту лекцій є те, що його зміст побудований логічно, чітко і послідовно. Включені до даного конспекту питання соціально-філософського характеру розкриваються з урахуванням нових підходів у вітчизняній, зарубіжній науково-філософській літературі. Складні проблеми соціальної філософії викладені просто і зрозуміло, але з певними елементами проблемного підходу. Навчальний матеріал поданий в аналітичному аспекті, вивчивши який, кожен студент зможе перевірити себе, відповідаючи на питання, що розміщені в кінці конспекту лекції і призначені для самоперевірки.

Матеріали конспекту лекції можуть і повинні бути використані для підготовки до семінарських занять з філософії, написання рефератів, як матеріал для дискусій.

Рекомендується для студентів технічних спеціальностей денної форми навчання, які вивчають програмний курс філософії.

Бібліогр.: 13 назв.

Конспект лекцій розглянуто та рекомендовано до друку на засіданні кафедри філософії та соціології 2 грудня 2013 р., протокол № 6.

Рецензент

проф. В.М. Петрушов

І.В. Толстов

СОЦІАЛЬНА ФІЛОСОФІЯ

Конспект лекції

Відповідальний за випуск Толстов І.В.

Редактор Решетилова В.В.

Підписано до друку 26.12.13 р.

Формат паперу 60x84 1/16. Папір писальний.

Умовн.-друк.арк. 1,5. Тираж 50. Замовлення №

Видавець та виготовлювач Українська державна академія залізничного транспорту,
61050, Харків-50, майдан Фейербаха, 7.
Свідоцтво суб'єкта видавничої справи ДК № 2874 від 12.06.2007 р.

ЗМІСТ

Вступ.....	4
1 Предмет соціальної філософії.....	5
2 Суспільство як система.....	9
3 Економічна сфера життя суспільства.....	13
4 Соціальна сфера життя суспільства.....	17
5 Політична сфера життя суспільства.....	19
6 Духовна сфера життя суспільства.....	22
7 Рушійні сили розвитку суспільства.....	25
Список літератури.....	28

ВСТУП

Людина є соціальною істотою, яка живе і діє в суспільстві. Рівень розвитку суспільства, всі соціальні катаклізми, які відбуваються в ньому, позначаються на кожному члені суспільства, на його долі. З давніх давен мудреці і філософи мріяли про створення такого суспільства, в якому б не було соціальних протиріч і існувала соціальна гармонія.

На жаль, такі мрії поки що виявилися нездійсненими. Проте в історії філософії і в історії культури людства накопичився величезний досвід осмислення соціальних проблем, який потребує свого вивчення і класифікації. Цим, власне, і займається соціальна філософія, яка покликана надати людині орієнтири відносно її життя в суспільстві та взаємодії з іншими людьми. Такими орієнтирами для сучасної соціальної філософії є загальнолюдські пріоритети і цінності.

Аналіз соціальних процесів показує, що вони корінним чином відрізняються від природних і біологічних і мають особливі якості. Домінантою соціального розвитку виступають соціальні протиріччя, які, вступаючи між собою в боротьбу, спонукають суспільство до невпинного розвитку і самовдосконалення. Одним із основних завдань соціальної філософії саме й є виявлення, прогнозування тих соціальних протиріч, які можуть привести до того чи іншого стану суспільства. Її мета – обґрунтування оптимальних шляхів і засобів досягнення соціальної справедливості, забезпечення громадянської злагоди, прогресивного розвитку суспільства, формування інтелектуально-творчої особистості в гуманітарно-гуманістичному культурному середовищі.

Отже, вивчення соціальної філософії постає однією із головних передумов входження індивіда до загальнокультурного світового контексту, формування глибокої світоглядної культури, досягнення духовної незалежності в незалежно творчому

суспільстві.

1 ПРЕДМЕТ СОЦІАЛЬНОЇ ФІЛОСОФІЇ

Головною особливістю предмета соціальної філософії є те, що ця наука вивчає не той чи інший бік життя суспільства, а суспільство в цілому, суспільство як цілісну систему. Історик вивчає особливості історичного розвитку суспільства, психолог – психічні процеси, соціолог – сьогодення.

Соціальний філософ, узагальнюючи конкретно-гуманітарне знання, розглядає суспільство в цілому. Він здобуває інтегративне знання про суспільство як систему, що має історію, досягло певного рівня сьогоденного розвитку, функціонує в тісній взаємодії економічних, соціальних, психологічних, тобто матеріальних та духовних чинників, має або не має історичні перспективи розвитку. Зрозуміло, зробити це не можна без певного абстрагування від конкретного знання, що обґрунтовується спеціальними науками про суспільство. Таке абстрагування в соціальній філософії здійснюється на основі узагальнення. Причому воно досягає такого рівня, що, розглядаючи суспільство як цілісну систему, соціальний філософ зосереджується на субстанційній основі, загальнолюдських засадах цивілізаційного життя людства. Доречно зауважити, що жодна конкретна гуманітарна наука не дає такого рівня узагальнення та інтеграції знання і не здійснює обґрунтування загальних законів розвитку суспільства. Цю функцію бере на себе лише соціальна філософія, що зумовлює і специфіку її предмета.

Соціальна філософія визначає специфіку і тенденції розвитку людського суспільства, механізми його утворення та закони існування, місце в ньому людини, соціальну будову суспільства, рівні і форми його організації, спрямованість та сенс людської історії, духовні основи суспільства.

В узагальненому вигляді суспільство – це сукупність людей, об'єднаних конкретними інтересами, потребами, взаємними симпатіями або видом діяльності. Суспільство – це згусток

зв'язків і взаємин, що склалися між людьми у процесі практично-господарської діяльності, соціального життя.

Вибір того чи іншого способу пояснення генези й функціонування суспільства залежить від вихідної світоглядної установки, у зв'язку з цим філософія суспільства – це другий бік філософії людини. Людина – субстрат будь-якої форми соціальності від найпростішої спільності до сучасних цивілізаційних та політичних суперсистем. Тому філософський погляд на суспільство є невід'ємним від філософських проблем людини.

Таким чином, щоб зрозуміти феномен суспільства, необхідно усвідомити суперечності людини як соціального «атома», а далі розібратися в характері закономірностей, що об'єднують людей у єдине ціле, в суспільний «організм». Виділяють декілька основних підходів щодо пояснення таких зв'язків і закономірностей.

Один із них – «ідеалістичний». Тут сутність зв'язків, що об'єднують людей в єдине ціле, розглядається в комплексі тих чи інших ідей, вірувань, міфів. Історія знала чимало прикладів існування теократичних держав, де єдність забезпечується єдиною вірою, яка в той же час стає державною релігією. Спроби знайти таємну пружину великих історичних подій в умонастроях великих людей завжди привертала увагу. Віками святі й пророки, утопісти й учені намагалися спрямувати розвиток людства на «шлях істинний», Однак завжди на цьому шляху з'являлися перешкоди як у вигляді об'єктивних обставин, так і через саму природу людей. Значне місце в такому підході належить спробам зосереджувати увагу на провідній ролі в розвитку суспільства й історичного процесу народного духу (національного характеру), національної ідеї тощо. Досить поширеними є спроби пояснення історії через дію об'єктивно існуючого духовного – Світового Розуму, Абсолютної Ідеї, Абсолютної Волі, Бога. Щоправда, останнє найчастіше переносить рішення всіх життєвих проблем або в потойбічний світ, або у віддалене «світле майбутнє», в ім'я якого необхідно жертвувати сьогоденням.

Інший підхід – «матеріалістичний». Він пов'язаний з філософським аналізом міжлюдських зв'язків і відносин, що виникають у відповідних природних умовах і за наявності тих чи

інших вірувань, але мають визначальний характер. Одним з різновидів такого підходу є натуралістичний підхід. Суть його полягає в тому, що суспільство розглядається як продовження закономірностей природи, світу тварин і в кінцевому рахунку – Космосу. Виходячи з цих позицій, тип суспільного устрою й хід історії визначається ритмами сонячної активності та космічних випромінювань (А. Чижевський, Л. Гумільов), особливостями географічного та природно-кліматичного середовища (Ш. Монтеск'є, Л. Мечніков), специфікою людини як природної істоти, її генетичними, расовими та статевими особливостями (прибічники соціобіології — Е. Уілсон, Р. Докенс та ін.). У межах цього напрямку передбачається, що суспільство спроможне змінити форму свого буття, «піти» в Космос і там почати новий етап своєї еволюції (К. Ціолковський та інші «космісти»).

Можливий атомістичний погляд на суспільство як на сукупність індивідів, об'єднаних на основі того чи іншого договору. Хоч у «природному» стані людина людині вовк (Т. Гоббс), люди, користуючись громадянськими законами, ідеями свободи й рівності, можуть забезпечувати собі існування. У цьому випадку суспільство являє собою конгломерат індивідів, пов'язаних умовними зв'язками.

В органістичній моделі суспільство розглядається як дещо цілісне, певна система, що структурується особливим способом, при якому цілісне не зводиться до суми частин. При такому розумінні людина реалізує себе в залежності від місця, що вона займає в суспільстві, та від характеру участі в загальному процесі. Відносини людей визначаються не договором чи контрактом, а згодою членів суспільства (консенсусом), в якій враховуються об'єктивні закономірності історичного розвитку. В цьому плані справедливим стає твердження, що соціальні дії – це результат людських дій, але не людських намірів. На основі подібного підходу К. Марксом була сформульована концепція матеріалістичного розуміння історії, зміст якої становить положення про спосіб виробництва, який складається об'єктивно, тобто незалежно від волі та свідомості людей. Визначальним є суспільне буття людей, тобто своєрідна «соціальна матерія», що виступає як «реальний процес» життя людей. Матеріалістичне розуміння історії робить наголос на об'єктивності процесів, що

відбуваються в суспільстві на принципах детермінізму, згідно з чим із певної форми матеріального виробництва витікає, по-перше, певна структура суспільства.

Суспільство можна вивчати як «природно-історичний процес», так само, як природознавство вивчає природу та її закони. Суспільні закони, на відміну від законів природи, виникають пізніше, реалізуються тільки у процесі свідомої діяльності людей, більш складні за механізмом прояву і мають ймовірний характер.

Доцільно виділити ще й синергетичний підхід як один з сучасних, що розглядає суспільство як соціальний організм. Згідно з таким підходом, суспільство є надскладною, дисипативною («дисипація» - від лат. *dissipare* «розсіювати») системою (системою відкритою, яка постійно взаємодіє з навколишнім середовищем і зберігає своє існування завдяки постійному обміну з нею речовиною та енергією), котра еволюціонує і має характерні для подібних систем спільні властивості. Причому ці властивості мають прояв у специфічному для суспільства вигляді.

Суспільство є відкритою динамічною системою, яка зміцнюється завдяки взаємодії з навколишнім середовищем. Специфічною для суспільства формою взаємодії з середовищем є матеріальне виробництво. Воно служить основою різноманітних форм господарської діяльності людей, спрямованої на задоволення їх матеріальних потреб. Виробництво разом із розподілом і споживанням його продуктів створює економічну сферу суспільного життя. В ході історичної еволюції суспільства інтенсивність його обміну речовиною та енергією з середовищем («соціальний метаболізм») має тенденцію збільшуватися.

Самоорганізація людського суспільства історично відбувається як розвиток різноманітних форм управління соціальними процесами. Особливості самоорганізації суспільства пов'язані з поняттям влади. Володіння владними повноваженнями є основою для виконання управлінських функцій з усіма наслідками. Боротьба за владу на різних рівнях суспільної структури становить сутність політики в широкому розумінні цього слова – політичної сфери суспільного життя. На

вищому рівні структурної ієрархії суспільства перебуває державна влада.

В сучасній соціальній філософії усвідомлення поняття «суспільство» пов'язане з інформаційною революцією, з новим баченням світу. Інформаційно-комп'ютерна революція реалізується як процес інформатизації усіх сфер життя суспільства і життєдіяльності людини. В основі кожної соціотехнічної революції знаходяться свої особливі технологічні системи. Для інформаційної революції – це інформаційні технології. Її кінцевим результатом повинно стати створення нової інформаційної цивілізації. При чому все радикально змінюється: матеріальне виробництво і світогляд, побут і освіта, спілкування і мистецтво змінюють не тільки свої зовнішні риси, але й внутрішні механізми – зміст діяльності. Формується загальнопланетарна цивілізація на засадах, з одного боку, єдності і неподільності світового співтовариства, з другого – множинності, відносної незалежності і різноманітності народів, культур.

2 СУСПІЛЬСТВО ЯК СИСТЕМА

В розумінні поняття «суспільство» потрібно виділяти два аспекти, два виміри – індивідуальний і соціальний. По-перше, суспільство – це самі люди в їх суспільних відносинах. Всі суспільні явища є врешті-решт результатом дій індивідів, їхніх цілей, бажань, думок, вільного вибору. Причому діють ці індивіди не відокремлено один від одного, тому суспільство є не просто сукупністю індивідів, а відкритою системою їх спілкування, взаємозв'язків і взаємодій. По-друге, суспільство є такою системою, що здатна до саморегуляції. Процес упорядкування та організації суспільних відносин породжує відносно самостійні і незалежні від індивідів форми суспільної інтеграції і регулювання відносин між індивідами, між соціальними спільнотами, між людиною і природою.

Говорячи про причини саморозвитку суспільства як цілісної системи, доцільно виділити ряд провідних суперечностей, що

виступають збуджувальними моментами її розвитку. Очевидно, що основу таких суперечностей слід шукати у природі суб'єктів суспільного розвитку. Як відомо, під поняттям «суб'єкт» у філософії розуміють носія предметно-практичної діяльності й пізнання, джерело активності, спрямованої на самого себе та об'єкт. Суб'єктом суспільного розвитку виступає й окрема особистість (особливе місце займає видатна та історична особистість), і соціальна група (мала, середня, велика), і народ, і соціально-етнічні спільності.

Особливістю ж соціального суб'єкта є наявність у нього потреб та інтересів, які надають йому біологічної та соціальної активності. Потреби визначаються як нестача, брак чогось необхідного для підтримки життєдіяльності організму, людської особистості, соціальної групи, суспільства в цілому, і це викликає здатність до подолання цієї нестачі, як стан, за допомогою якого здійснюється зв'язок організму чи соціального суб'єкта з довкіллям середовищем, а також як внутрішній збуджувач активності. Інтереси – це властиве людині ставлення, що виражає позитивну чи негативну спрямованість її активності, діяльності, історичної творчості на пошук, вибір, використання або створення шляхів, засобів, норм, соціальних інститутів, здатних задовольнити людські потреби. Таким чином, інтереси разом із потребами виступають збуджувальною силою історичної діяльності соціального суб'єкта. Важливим положенням соціальної філософії слід вважати висновок про безкінечний процес зростання потреб, причиною якого є взаємозв'язок між виробництвом і споживанням людиною матеріальних та духовних благ.

Виходячи з особливостей існування людини, необхідно виділити таке джерело саморозвитку суспільства, як суперечність між природною і культурною організацією людини та людських спільнот. Історія людства свідчить про те, що процес підтримки умов життєдіяльності людини сполучається з інтенсивним процесом перетворення природи. Це створює особливу частину «окультуреної» («другої») природи, яка є результатом і продуктом діяльності людей. Іншими словами культура – це природа, оброблена особливим, людським способом з метою задоволення тих чи інших потреб. Але культура не зводиться до

речей, вироблених людиною. Вона поширюється і на суспільні відносини, і на продукти духовного виробництва.

Говорячи про культуру як спосіб існування суспільства й людини, необхідно враховувати проблему її генези і структурних особливостей. Очевидно, що в процесі антропосоціогенезу протягом тривалого часу провідним компонентом у культурі була технологія забезпечення життєвого циклу людини, її вітальних потреб. При зовнішній схожості тілесних функцій людини і тварини саме в біологічних процесах починався й розширявся водорозділ біологічного та соціального. У процесі задоволення біологічних потреб формувалася тілесна культура людини як базовий фундаментальний шар культури. Невипадково найбільш стародавні моральні заборони – табу були пов'язані з харчуванням і статевою поведінкою людини як передумовою становлення культури. Забезпечення себе їжею та водою, захист від погодних і кліматичних явищ, ритуалізація статевих та дітонароджувальної функції вимагали все досконалішої організації життя общини.

Поступовий перехід від привласнювального типу господарства до виробляючого означав зростання потенціалу другого боку культури – її соціальних форм. Нова стадія такого розвитку вимагала принципово нової організації культури, сутністю якої було забезпечення технології діяльності шляхом управління людьми. У цьому полягає глибинний смисл феномена влади та ідеї державності. Таким чином, історичні зміни організації культури як удосконалення технології виживання сприяли соціальному розвитку людини й суспільства в цілому.

У контексті суперечності природи і культури слід розглядати й такий механізм саморозвитку суспільного життя, як розподіл праці. Охоплюючи всю сферу суспільного виробництва з його основними компонентами – виробництвом матеріальних благ, відтворенням самої людини, відтворенням матеріальних суспільних зв'язків і духовним виробництвом, розподіл праці, який на кожному етапі розвитку історії мав свою специфіку та особливості впливу на різні сфери суспільного життя, можна вважати одним із основних двигунів суспільного прогресу. Спочатку він мав статевий і віковий характер, але потім безперервно ускладнювався включно до високоспеціалізованих

форм праці в сучасному комп'ютеризованому виробництві. Завдяки розподілові праці люди змогли забезпечити виживання первинної общини та кожного її члена, перевершуючи в цьому плані суспільства тварин.

Розвиваючи виробництво, людина все більше впливала на навколишню природу, змінюючи тим самим і свою власну природу. Людська праця є тим фактором, що не тільки задовольняє тілесні потреби, але й формує людське суспільство через систему суспільних зв'язків і відносин, які виникли в ході трудової діяльності людини.

У контексті проблеми саморозвитку суспільства особливе місце посідає аналіз мотивів та спонукань до праці й діяльності, оскільки цей момент суттєвою мірою визначає ставлення людини до світу й до себе. Виділяють декілька провідних мотивів та спонукань:

- а) підтримка власного існування і виживання індивіда;
- б) продовження життя роду;
- в) задоволення самої потреби у праці, праця заради творчості, що несе радість і відчуття повноти буття;
- г) боротьба з іншими людьми за привласнення продуктів праці або заради допомоги людям.

Таким чином, вирішальним моментом, що визначає власне структуру соціуму, є фактори, завдяки яким стало можливим само його народження і існування: праця, спілкування, свідомість. Вони лежать не тільки в основі визначення чотирьох сфер життєдіяльності людей, але й – відповідних до них суспільних відносин.

Суспільне життя відбувається в чотирьох основних сферах, або реальних процесах життєдіяльності, - в економічній, соціальній, політичній та духовній. Потрібно підкреслити, що визначення чотирьох основних сфер суспільного життя має певною мірою відносний, умовний характер, тому що реальна людська життєдіяльність – це тісний взаємозв'язок і взаємовплив цих сфер. Абсолютизація якоїсь однієї сфери суспільного життя веде до створення деформованої моделі суспільства.

Суспільство, як єдність соціального і індивідуального, спрямоване, по-перше, на забезпечення умов для збереження і розвитку самого соціуму і, по-друге, на забезпечення умов для

реалізації і розвитку здібностей індивідів, для задоволення ними своїх потреб. Основні сфери людської життєдіяльності обумовлюють основні функції суспільства: забезпечення і відтворення матеріально-економічних умов життя (зростання добробуту, матеріального достатку); регулювання і організація суспільних відносин (соціально-політичні, етичні гарантії виживання людства, упорядкування і нормалізація політичних, правових, моральних відносин); духовно-культурний розвиток людей.

Суспільне життя у своїй сутності є творчим процесом створення і розвитку людиною, як суспільно-історичним суб'єктом, соціальних умов свого життя. В цьому процесі розвивається і сама людина, збагачуються її можливості, вдосконалюються здібності. Така особливість людського буття визначається в соціальній філософії поняттям «суспільне виробництво». Суспільне виробництво не обмежується лише економічною сферою (матеріальне виробництво), воно є разом з тим і розвитком різноманітних суспільних відносин та соціальних інститутів (виробництво форм спілкування) і процесом формування і розвитку духовної сфери людства, суспільних форм свідомості (духовне виробництво). Отже, основні сфери життєдіяльності в їх взаємозв'язку – це і є реальний процес суспільного виробництва як виробництва життя, його суб'єкта – суспільної людини.

3 ЕКОНОМІЧНА СФЕРА ЖИТТЯ СУСПІЛЬСТВА

У соціальній філософії висхідним пунктом суспільства як процесу і результату взаємодії конкретних людей розглядають суспільне виробництво – форму взаємодії суспільства і природи, що спрямована на перетворення предметів природи та творення матеріальних і духовних продуктів відповідно до інтересів та потреб людей. Суспільне виробництво тому так називається, що виконує життєво важливі соціальні функції, пов'язані з забезпеченням життєдіяльності суспільства, відтворенням людини, розвитком особистості, підготовкою її до самотійного життя. Оскільки суспільне виробництво здійснюється за

законами соціуму і об'єднаними зусиллями всіх дійових осіб та виконавців, включених в його систему, воно зумовлює суспільний характер історії людей. У процесі виробництва соціальних обставин виробляється і сама людина. Сім'я, держава, право, мораль, мистецтво тощо розуміються як особливі види виробництва.

Необхідною умовою історичного розвитку людей, що здійснюють спільний процес суспільного виробництва, є суспільний розподіл праці, на основі якого відбулося те поєднання людських зусиль, яке дало могутній поштовх розвитку виробництва й суспільного життя. Розподіл праці можна називати суспільним, коли ті чи інші види праці закріплені за певними соціально-організованими групами людей, одні з яких беруть на себе функції управління, інші підпорядковуються. У процесі виробництва людьми свого життя виробляються і відтворюються соціальні відмінності, різного роду нерівність, формується і сама людина, яка завжди несе на собі відбиток суспільства. У процесі спільного виробництва людьми свого суспільного життя створюється певна форма суспільства, що мовби накладається на усі взаємодії людей. Найхарактерніші риси суспільного виробництва притаманні практично всім народам незалежно від обставин, за яких воно здійснюється. Одночасно кожний народ приносить у нього своє особливе та неповторне. Усі складові суспільного виробництва взаємопов'язані і виступають рівнозначними чинниками суспільного розвитку.

До основних сфер життя суспільства відноситься його матеріально-виробнича сфера. Соціальна філософія, не зводячи всі основні причини існування суспільства до матеріального виробництва, системоутворюючим компонентом соціуму вважає саме його. Саме економічна сфера інтегрує всі компоненти суспільства в цілісність. Матеріальне виробництво необхідних для життя людини матеріальних благ – головна умова існування соціуму. Сутність матеріально-виробничої діяльності людини розкриває спосіб виробництва матеріальних благ, який забезпечує не тільки соціальні умови життєдіяльності суспільства, але й соціальний спосіб життя й діяльності конкретного індивіда. Спосіб виробництва включає в себе, з

одного боку, продуктивні сили, з іншого – виробничі відносини суспільства. В широкому розумінні продуктивні сили є єдністю людей, які здійснюють виробництво, і засобів виробництва, за допомогою яких люди виробляють матеріальні засоби до життя. Виробничі відносини є відносинами між людьми у процесі виробництва. У першу чергу це відношення власності на засоби виробництва, які визначають соціальний характер і спрямованість суспільного виробництва. Зміна або перетворення відносин власності призводять до зміни і перетворення інших ланок виробничих відносин, що у свою чергу призводить до зміни соціального характеру способу виробництва і врешті-решт до зміни головних рис всього суспільства.

Одночасно виробничі відносини – це також відносини обміну діяльності між людьми на базі розподілу праці, що склався у суспільстві. Нарешті, до виробничих відносин відносяться відношення розподілу створених у суспільстві матеріальних благ, які розподіляються між учасниками виробництва. Виробничі відносини складаються виходячи з об'єктивних потреб людей і потреб самого виробництва.

Зв'язок продуктивних сил і виробничих відносин полягає передовсім у тому, що успішний розвиток продуктивних сил можливий лише за умови, коли їх рівню розвитку й характеру відповідають певні виробничі відносини. У суспільному житті це знаходить своє конкретне вираження у загальносоціологічному законі відповідності виробничих відносин характеру і рівню розвитку продуктивних сил. Об'єктивна, матеріальна природа виробничих відносин тим і визначається, що формулюються вони не за волею і бажанням людей, а відповідно до стану наявних продуктивних сил. Одночасно виробничі відносини справляють активний зворотний вплив на розвиток продуктивних сил, які успішно розвиваються лише тоді, коли їх рівню розвитку і характеру відповідають адекватні виробничі відносини. Застарілі виробничі відносини стримують розвиток нових продуктивних сил, гальмують його.

Вирішальна роль у закономірностях способу виробництва належить соціальній діяльності людини, що створює і продуктивні сили, і виробничі відносини, і саму людину. Зміна способу виробництва викликає зміну всього укладу суспільного

життя, тобто відбуваються зміни соціального, політичного, духовного характеру, змінюється соціальна структура суспільства. В основному формування нового способу виробництва здійснюється стихійно.

Прагнучи задовольнити свої потреби, люди змушені поліпшувати знаряддя праці, вдосконалювати трудові навички, набувати нових знань, не замислюючись над кінцевим результатом тих змін, які вони вносять у зміст способу виробництва. Разом з тим, враховуючи системний характер організації суспільного життя, слід пам'ятати, що розв'язання проблем економіки не може автоматично розв'язати питання політичного життя, розвитку науки, освіти, морального стану суспільства. З іншого боку, не викликає сумніву, що без певних політичних зусиль, адекватної вимогам часу законодавчої бази, морального прогресу унеможлиблюється формування необхідних економічних структур.

За умов сучасної науково-технічної революції, яка з середини ХХ ст. є якісно новим етапом науково-технічного прогресу, дедалі зростаючу роль у виробництві відіграє наука, революція в якій полягає в тому, що вона (наука) стала безпосередньо продуктивною силою, а виробництво як таке з простого процесу праці все більше стає технологічним застосуванням науки. Комп'ютеризація та інформатизація всього життя суспільства нині виступають вирішальним напрямком науково-технічної революції, соціальна сутність якої пов'язана передовсім з істотними змінами у місці і ролі людини у виробництві, характером і змістом її праці. Інакше кажучи, людина стає науковомислячим організатором і керуючим виробничими процесами. Для філософського аналізу головне в даному процесі - те, що змінилися становище і роль людини у світі, її взаємовідношення з природою і технікою.

Йдеться передовсім про виникнення інформаційного суспільства та інформаційної людини. В центрі цього суспільства стоїть масова особа як духовна субстанція, тоді як нещодавно людина маси реалізувала себе як природну і соціальну істоту. Особистість як єдність індивідуалізму та освіченості створює нове, у той час як маса завжди відігравала роль суб'єкта, що споживає. Не менш важливо і те, що нині все помітніше

простежується тенденція до втягування всіх народів до міжнародного розподілу праці, взаємодії у вирішенні глобальних проблем, що є одним з суттєвих соціальних наслідків сучасного етапу науково-технічної революції. Разом з тим, людство поки не спромоглося позбавитися від планетарних протиріч. Своєрідне їх розв'язання відбувається сьогодні у формах глобалізації виробництва, у створенні єдиної системи світової політики, науки, комунікацій. Людство все рішуче виступає у ролі єдиного суб'єкта всесвітньо-історичного процесу. І суспільний прогрес, мабуть, має тепер не локальний, а загальний характер.

4 СОЦІАЛЬНА СФЕРА ЖИТТЯ СУСПІЛЬСТВА

Соціальне – це все те, що характеризує спільне існування людей і є відмінним від їхньої природної, фізико-біологічної основи. Носіями соціального виступають люди і продукти їхньої символічної діяльності. Але це не проста сукупність індивідів, що взаємодіють між собою і тому перебувають у певних зв'язках і відношеннях. У цій сукупності виникають певні групи, спільності, які відрізняються одна від одної і знаходяться між собою і суспільством у цілому в різноманітних співвідношеннях. Загальноприйнятим є розуміння малих, середніх і великих соціальних груп та їхньої ролі у розвитку суспільства. До малих груп належать, передовсім, сім'я, невеликі виробничі колективи, шкільні класи тощо. Більш численними об'єднаннями людей постають середні соціальні групи – мешканці певного регіону чи міста, службовці однієї установи і т.п.

Чисельними об'єднаннями людей є великі соціальні групи: племена, народності, нації. Водночас клас, нація, народ, трудовий колектив тощо є соціальними спільностями, які функціонують у рамках певної системи – соціальної структури суспільства. В основі цієї структури лежать суспільний розподіл праці й відношення власності на засоби виробництва та його продукти. Майже всі соціальні групи і національні спільності неоднорідні за своїм складом і, у свою чергу, поділяються на окремі шари та групи з їхніми власними економічними, соціальними,

політичними та іншими інтересами. Розробка теорій соціальної структури суспільства не припиняється і донині.

До первинних соціальних спільностей відносять рід та плем'я. Заснований на кровнородинних зв'язках рід був основним осередком першого в історії первісного суспільства. Виникаючи з первісного людського стада, рід є результатом розвитку суспільства, його продуктивних сил, зокрема форм суспільної організації людей. Більш високою історичною формою спільності людей в межах того ж первісного суспільства виявилось плем'я – об'єднання, що вийшло з одного кореня, але згодом відокремлених один від одного родів. Всі народи світу пройшли через таку умову формування та розвитку форм спільності людей як родоплемінна організація суспільства. Формування нової соціально-етнічної спільності людей – народності було наслідком розкладу первісного суспільства, зародження спочатку сімейної, а потім і приватної власності. В основу цієї форми спільності лягли вже не кровнородинні, а територіальні, сусідські зв'язки між людьми. Натуральне господарство тут еволюціонує в натурально-товарне.

Більш зрілою, розвиненою соціально-етнічною спільністю людей є нація, яка характеризується такими ознаками, як спільність території, спільність мови, спільність економічного життя, загальні риси психічного складу, закріплені в культурі даного народу. Чіткого визначення поняття «нація» у літературі немає. Умовно можна виділити культурологічні, етнологічні, історико-економічні, психологічні теорії нації. Сучасні визначення нації досить часто розуміють під останньою сукупність громадян, які добровільно бажають жити спільно.

У розвитку соціальної структури сучасного суспільства, в тому числі націй, можна відмітити дві основні тенденції. Перша з них полягає в активному процесі диференціації суспільства, виникненні нових соціальних груп. Друга зумовлена інтеграційними процесами в економіці, що мають місце у світі й впливають на розвиток соціальної структури суспільства. Зближуються умови праці, її характер і зміст у представників різних соціальних груп. Це сприяє зближенню інших умов їхнього життя, а також структури їхніх потреб і інтересів.

Сталі соціальні спільності взаємопроникають одна в одну,

виступаючи взаємоскладовими частинами одна іншої. Як самі спільності взаємопроникають одна в одну так і їхні відносини також взаємодіють, взаємовпливають одна на одну. Вся ця складна сукупність соціальних спільнот, їх відносин являє собою не просто деяку безліч паралельно існуючих соціальних сил, що взаємовпливають одна на одну, тим більше не якийсь соціальний хаос. Навпаки, ця сукупність являє собою органічну соціальну систему, якісно визначену суспільну цілісність. Складові ланки цієї системи - окремі спільноти, соціальні відношення - за всією їхньою несхожістю одна на одну не просто протистоять одна одній, а певним чином сполучені одна з одною, взаємодоповнюють одна одну. Одночасно цілісність соціального життя не свідчить про наявність несуперечливої гармонії та єдності соціальних сил. Навпроти, вся соціальна сфера на всіх етапах її розвитку буквально переповнена суперечностями, часто-густо дуже гострими. Тому оптимізація різноманітних процесів, пов'язаних із функціонуванням соціальної сфери, передбачає досягнення виваженої єдності універсальних об'єктивних природно-історичних регуляторів її (соціальної сфери) розвитку та свідомих, смисложиттєвих і цільних форм її самоствердження, що ґрунтуються на багатогранній цілеспрямованій етносоціальній діяльності щодо самореалізації особистості, а також на взаємозв'язку нормативної системи регуляції та ціннісних саморегулюючих орієнтацій. Зростання ролі останніх, певний зсув ціннісно-мотиваційних настанов людини на себе не означає ігнорування суспільства, суспільних цінностей загалом.

Орієнтація на себе вимагає від людини не відвертання від суспільних інтересів, загальних справ, а навпроти, постійного підтримання цих справ у оптимальному стані. Отже, творцем більш високої, розвиненої соціальності є саме незалежна, самодостатня особа. У цивілізованих суспільствах поступово складається новий тип світогляду, базовими цінностями якого є рівність, солідарність, толерантність, плюралізм, плідне міжнародне спілкування. Боротьба, що супроводжується жорстокістю і приниженням людської гідності, безумовно кваліфікується як огидне явище, що має бути виведеним за межі людських відносин.

5 ПОЛІТИЧНА СФЕРА ЖИТТЯ СУСПІЛЬСТВА

Життя суспільства, його розвиток суттєвою мірою визначає політична система, що формується всередині нього. Загальні закони формування видів, типів тощо політичного та іншого управління суспільством, зв'язки цих видів одне з одним, створення цілісної системи політичного управління, місце політичного управління в суспільстві, зв'язок з ним завжди були предметом уваги з боку соціальної філософії. Специфіка філософського погляду на політику в тім, що філософія вивчає не політичне життя конкретного суспільства, а виробляє базисні дефініції природи і сутності влади, держави, демократії та інших боків політичного життя. Основним елементом політичної системи виступає політична організація суспільства, що включає: державу та її установи, політичні партії, громадсько-політичні організації і рухи, трудові колективи зі своїми органами самоврядування. Значну роль у політичній системі відіграють політична свідомість і політична культура, які відображають як рівень розуміння суспільством самого себе як політичної цілісності, так і ступінь соціально-культурного розвитку людини.

Найбільш древнім і розвиненим політичним інститутом є держава – основне знаряддя влади, носій суверенітету, тобто необмеженої верховної, неподільної політичної влади. Сутність і призначення держави виявляється в її функціях. До них передовсім відносяться: господарсько-організаційна, управлінська, соціальна, правоохоронна, екологічна; функція захисту країн від нападу зовні; функція розвитку духовної культури тощо. Як правило, діяльність держави оформлюється певними законами. Суттєвим, однак, є те, яка природа законів, відповідно до яких діє держава. Якщо закони державної діяльності є приписом державі суспільством (через виборчі органи, наприклад), то держава виявляється тоді однією з структур суспільства, функціонує «всередині» суспільства і є правовою. Якщо ж держава сама визначає закони своєї діяльності, то вона фактично виявляється владою, що приписує суспільству певний характер життя, і у цьому випадку мовби стає «над суспільством», разом з тим, поглинаючи функції суспільства

як самоорганізації, системи, що відтворюється і самозмінюється.

Демократична держава постає умовою громадянського суспільства – сфери спонтанного самовиявлення вільних індивідів і асоціацій та організацій громадян, які добровільно сформувалися і захищені законом від прямого втручання та довільної регламентації з боку органів державної влади. Гарантуючи законом кожній людині вільний вибір свого економічного буття, громадянське суспільство утверджує пріоритет прав людини, гарантує свободу совісті.

Важливе місце у політичному житті сучасного суспільства посідають політичні партії, які розташовуються на стику між громадянським суспільством і державою, звідси їх роль сполучної ланки між ними. Партії виникають як необхідний елемент організації політичного життя перших парламентських держав наприкінці XVIII-XIX ст. Нині партія постає частиною громадян суспільства, що об'єдналися на основі єдиних політичних інтересів і цілей. Історичний досвід показує, що будь-яка партія ставить за мету завоювання влади в ім'я здійснення своїх програмних завдань. Одночасно партії на відміну від більшості інших добровільних об'єднань громадян породжують, формують певну ідеологію. Не будучи органом влади у суспільстві, партія будується на принципі членства, а тому її рішення та рекомендації дійсні тільки для її членів. Партійні організації мають свій апарат – коло людей, професійно зайнятих партійною роботою, принципи організації цієї діяльності, принципи, що регламентують відносини членів партії тощо.

Як цілісна система суспільного управління політична сфера має об'єктивні закони свого розвитку і функціонування, певні принципи. До останніх належать: цілісність політичної системи, вузлове місце держави в цій системі, особлива роль політичних партій. Чим розвинутішою є політична сфера, чим адекватніше відображає вона різноманітність потреб суспільства, тим ефективнішою постає реалізація закладених у суспільному устрої об'єктивних потенцій його розвитку. Якщо у матеріально-виробничій сфері розкривається трудова діяльність людини в її власній сутності, якщо у соціальній сфері розкривається життєдіяльність суспільства з боку спільностей, то у політичній сфері суспільство постає як певна сукупність організацій. Тим

самим вихідне уявлення про суспільство доповнюється, поглиблюється, конкретизується, так само, як і уявлення про людину, яка в контексті політичної сфери виявляє себе як суб'єкт, що здійснює функцію управління суспільством.

Нормальне громадянське життя суспільства передбачає наявність політичної свободи, яка підпорядковується нормам права. Іншими словами, політична свобода полягає в тому, щоб у своїх соціально значимих вчинках бути залежним насамперед від законів. Там, де існує свобода совісті, кожна окрема людина може вимагати, щоб їй надали можливість іти за власними інтересами і переконаннями, зрозуміло, в межах правових норм, що є чинними для даного суспільства. Висока гідність людини полягає в тому, щоб бути вільною. Дух ліберальної демократії породжує в людях почуття соціальної справедливості і власної гідності. Демократичний державний лад, визначаючи людину самостійною, вищою цінністю, передбачає визнання за нею права на ініціативу, віру в те, що вільна людина спроможна зробити правильний вибір.

6 ДУХОВНА СФЕРА ЖИТТЯ СУСПІЛЬСТВА

Формування соціуму як такого завершує найвеличніша сфера життєдіяльності суспільства і людини – духовна сфера. Адже духовне просякає усі сфери суспільного життя – економічну, соціальну, політичну, суто духовну, тобто доповнює, добудовує, продовжує буття людини. Багатогранність духовного життя суспільства не обмежується різними проявами свідомості людей, їхніх думок і почуттів, хоча їхня свідомість є стержнем, ядром їх особистого духовного життя і духовного життя суспільства. До основних елементів останнього можна віднести духовні потреби, спрямовані на створення і споживання відповідних духовних цінностей, а також духовну діяльність з їх створення і в цілому духовне виробництво.

Суспільні умови для виникнення та задоволення тих чи інших духовних потреб зумовлюються передовсім характером панівного політичного ладу та його ставленням до громадянського суспільства, станом суспільної свідомості за

даної доби, культурним рівнем суб'єкта потреб тощо. Основою духовного життя суспільства є духовна діяльність, головними спонукальними силами якої виступають духовні потреби. Будь-яка духовна діяльність обумовлюється духовними відносинами. Виокремлюють такі види духовних відносин як пізнавальні, моральні, естетичні, релігійні, а також духовні відносини, що виникають між учителем і учнем, вихователем і тим, кого він виховує. Ці відносини виявляються у повсякденному міжособовому спілкуванні людей, у тому числі сімейному, виробничому, міжнаціональному і т.п. Сукупним продуктом духовного виробництва, ядром духовного життя суспільства виступає суспільна свідомість людей, яка являє собою сукупність почуттів, настроїв, художніх і релігійних образів, різноманітних поглядів, ідей і теорій, що відображають ті чи інші сторони суспільного життя. Водночас свідомість виступає не просто як відображення буття, сторона людської діяльності, а як саме людське життя, його вимір. Інакше кажучи, свідомість буттєва, що дає підстави стверджувати, що суспільна свідомість виступає не тільки ідеальним образом суспільства, регулятивом його діяльності, але і як саме життя суспільства, саме суспільне життя. Поза свідомістю не можна уявити собі процес суспільного життя, зрозуміти поступ історії, пояснити її події.

Маючи певну самостійність стосовно до суспільного буття, суспільна свідомість може не тільки відображати його, а й певним чином творити, здійснюючи випереджальну, прогностичну функцію щодо суспільного буття. Йдеться передовсім про активний зворотний вплив суспільної свідомості на суспільне буття. Через традиції, звички, науку та ідеологію суспільна свідомість спрямовує його по одному із можливих шляхів розвитку, прискорює чи гальмує його. Здійснюється це шляхом мобілізації духовної енергії людей, підвищення їхньої соціальної активності.

Будучи надзвичайно складним явищем, суспільна свідомість має розгалужену структуру. Якщо розглядати її під кутом зору рівня, глибини відображення суспільною свідомістю соціальної дійсності, тоді як основні структурні елементи виділяються суспільна психологія та ідеологія. Виростаючи безпосередньо під впливом конкретно-історичних умов соціального буття,

суспільна психологія постає сукупністю почуттів, настроїв, звичаїв, традицій, характерних для даного суспільства в цілому і для кожної з великих соціальних груп. На відміну від суспільної психології, ідеологія являє собою сукупність ідей, поглядів, що у систематизованій, логічно-структурній формі відображає соціально-економічні умови життя людей. Іншими словами, ідеологія є більш високим у порівнянні з суспільною психологією рівнем суспільної свідомості – рівнем теоретичного відображення світу, рівнем, що слугує своєрідним механізмом приведення ідей в дію, активізації людей. У практичній діяльності людини теоретичний рівень суспільної свідомості (ідеологія) і буденний рівень (суспільна психологія) перебувають у діалектичній єдності і взаємозалежності. Для характеристики різних боків суспільної свідомості використовуються і такі поняття, як «буденна свідомість» і «масова свідомість». Буденну свідомість визначають як повсякденну, практичну свідомість, вона, як правило, відображає світ на рівні явищ, а не його сутнісних зв'язків. У свою чергу масова свідомість інтегрує в собі духовно-ідеологічне і буденно-психологічне відображення об'єктивної дійсності, здатна поступово піднятися до рівня теоретичного усвідомлення ролі особистості у життєдіяльності соціуму. Поряд з соціальною свідомістю виокремлюють свідомість індивідуальну, яка є відображенням суспільного буття окремою людиною через призму конкретних умов її життя і діяльності. Інакше кажучи, індивідуальна свідомість – це своєрідний сплав загального, особливого та одиничного у свідомості особи. Індивідуальна свідомість будь-якої людини формується і розвивається на основі суспільної свідомості.

У сучасній соціальній філософії виділяють такі форми суспільної свідомості, як політичну, правову, моральну, естетичну, релігійну, наукову і філософську. Кожна з них відображає певні боки суспільного життя. Ці форми виникають неодноразово, а у міру того, як, по-перше, ускладнювалося суспільне буття, по-друге, збагачувалися пізнавальні можливості людини. Розрізняються між собою форми суспільної свідомості за об'єктом відображення. В кожній з них переважно відображається той чи інший бік суспільного буття.

Історично першою формою суспільної свідомості є

моральна свідомість, яка відображає існуючі в суспільстві моральні відносини. Адже ніякий колектив не може існувати, якщо його члени не дотримуються певних норм поведінки. Політична свідомість є відображенням політичних відносин, політичної діяльності, що відбувається у суспільстві. У правовій свідомості відображаються різні моменти правового життя суспільства, пов'язані з розробкою і практичним використанням тих чи інших правових норм і законодавчих актів. Естетичне ставлення людей до навколишнього світу відображає естетична свідомість, одним з проявів якої є мистецтво.

Природно, що кожна з форм суспільної свідомості відображає, прямо або непрямо, інші боки суспільного життя, оскільки всі вони тісно взаємопов'язані. Проте так званий «свій» об'єкт вона відображає і духовно освоює більше, ніж інші. У цілому суспільна свідомість виступає як деяка цінність, що відтворює цілісність самого соціального життя, яка полягає у нерозривному зв'язку всіх його боків. У процесі історичного розвитку відбувається подальша диференціація суспільної свідомості. Так, на сучасному етапі є всі підстави для виокремлення екологічної, а також економічної форми суспільної свідомості.

7 РУШІЙНІ СИЛИ РОЗВИТКУ СУСПІЛЬСТВА

У науковій літературі рушійні сили розвитку суспільства розуміються неоднаково: деякі дослідники пов'язують їх з суперечностями суспільного розвитку та їх вирішенням, інші з соціальним детермінізмом або з об'єктивними і суб'єктивними чинниками історії, або з діяльністю людей чи з комплексом зазначених чинників. Кожний із вказаних підходів правомірний, оскільки відображає якусь частку істини. Більшість фахівців вважають, що рушійні сили розвитку суспільства пов'язані передовсім з діяльністю людей. Саме ця діяльність є своєрідним центром, навколо якого і у зв'язку з яким живе і функціонує суспільство. Рушійною ж силою дій суб'єкта суспільного життя, кожної окремої людини є інтерес, зміст якого визначається умовами життя людей та їх спільнот, місцем у системі суспільних

відносин. На основі інтересу, який існує об'єктивно, незалежно від того, усвідомлений чи ні, людина, група, клас вступають у суспільні відносини з іншими людьми. Головне ж полягає в тому, що усвідомлюючи інтереси, людина (спільність) перетворюється на суб'єкта діяльності з певним світобаченням і метою, яка стає спонукальним імпульсом діяльності людини.

Найважливішим суб'єктом суспільства сучасна соціальна філософія вважає окрему особистість, енергія якої і є тією життєвою силою, яка творить історію суспільства. В діях цієї особистості, окремих індивідів знаходить своє втілення роль народних мас, груп та інших соціальних спільнот в історії. Головним суб'єктом суспільно-історичного розвитку є народ, що визначає об'єднану в державу широку спільність людей, до якої відносяться нації, класи, соціальні верстви тощо.

Вирішальна роль народних мас добре простежується при порівнянні з роллю видатних особистостей, окремих соціальних груп в історії. Роль історичної особистості є своєрідним результатом принаймні двох складових соціальних умов, суспільних потреб, з одного боку, і якостей конкретної особистості – з іншого. Будь-який найсміливіший задум того чи іншого лідера лише тоді втілюється в життя, коли він працею та зусиллям народних мас стає соціальною реальністю. Інакше кажучи, народ, народні маси створюють усі блага у суспільстві, забезпечують спадкоємність його розвитку.

Зростання ролі народних мас у історії виявляється в тому, що в процесі історичного поступу все більш широке коло суспільних явищ, перетворень безпосередньо підпорядковується конкретному впливу народних мас. Разом з тим динаміці ролі народних мас властиві підйоми і спади, ривки вперед, тупцювання на місці і відступи. Пояснюється це тим, що їх роль невід'ємна від специфічних закономірностей розвитку суспільства, тих чи інших конкретно-історичних ситуацій, складностей його розвитку. Роль людства як суб'єкта історичної дії значно підвищується у сучасних умовах, де на перший план виходять загальнолюдські цінності, а окремі індивіди складають основу всіх спільностей. Саме від особистості, від її дій залежить неповторна специфіка суспільного життя, її унікальність. Отже, роль особистості як рушійної сили історії загальна і абсолютна.

Суттєву роль в історичному процесі різних епох відіграли ті чи інші класи, нації і цілі народи. Йдеться про те, що діяльність народів цих країн знайшла вираження передовсім у розвитку їхньої матеріальної та духовної культури, яка спричинила значний вплив на розвиток сучасної цивілізації.

Підсумовуючи, можна зробити висновок, що творцями всіх змін, які відбуваються у суспільстві, виступають самі люди, що діють свідомо чи під впливом інстинктивних спонук. Люди самі роблять свою історію, тобто виступають як суб'єкти історичного процесу. Мова йде про різного роду соціальні групи, передовсім національні спільності, інтелігенцію, а також про політичні партії, інші суспільні організації, окремі особистості.

ПИТАННЯ ДЛЯ САМОПЕРЕВІРКИ

- 1 Дайте визначення поняття «суспільство»
- 2 В чому відмінність між історичним, соціологічним і філософським розумінням суспільства?
- 3 Яку роль відіграють потреби та інтереси як збуджувальна сила розвитку суспільства?
- 4 Що таке «виробничі відносини» і з яких елементів вони складаються?
- 5 У чому полягає об'єктивний характер виробничих відносин?
- 6 Дайте визначення поняття «продуктивні сили» і назвіть їх структурні елементи.
- 7 Що складає основний елемент продуктивних сил і чому?
- 8 Розкрийте зміст поняття «розподіл праці». Назвіть основні види розподілу праці.
- 9 Назвіть соціально-етнічні спільності людей.
- 10 Назвіть основні риси нації.
- 11 Чим відрізняється народність від нації?
- 12 В чому полягає специфіка політики як форми соціальної діяльності?
- 13 Що таке політична свідомість?
- 14 Що таке духовне життя суспільства?
- 15 Яку структуру має суспільна свідомість?

16 Який характер має зв'язок між індивідуальною і суспільною свідомістю?

17 Охарактеризуйте основні рівні суспільної свідомості.

18 Дайте визначення ідеології.

19 Чи існують закони історії?

20 Чим відрізняються закони історії від законів природи?

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

1 Андрущенко В. П. Історія соціальної філософії. Західноєвропейський контекст. – К., 2000.

2 Андрущенко В. П. Соціальна філософія. Історія, теорія, методологія: Підручник для вищ. навч. закл. – К.: Генеза, 2006.

3 Крапивенский С. Социальная философия: Учебник для гуманитар.-соц. специальностей высших учебных заведений. – Волгоград: Комитет по печати, 1996.

4 Маковецький А. М. Соціальна філософія та її генеза: навч. посібник. - Чернівці, 2004.

5 Соціальна філософія: короткий енциклопедичний словник. – К.-Харків: Рубікон, 1997.

6 Соціальна філософія: навч. посібник / О. А. Наумкіна, В. О. Цикін. - Суми : СумДПУ ім.А.С.Макаренка, 2002.

7 Соціальна філософія: підруч. для вищої шк. / В. С. Афанасенко та ін. – Харків: Прапор, 2007.

8 Таран В. О., Зотов В. М., Резанова Н. О. Соціальна філософія: Навч. посібник. – К.: Центр учбової літератури, 2009.

9 Ялинський Б. В. Соціальна філософія: навч. посібник для студ. вищих навч. закл. - Л. : Каменярь, 2006.

10 Яскевич Я. С. Социальная философия: антинормы человеческого бытия: Учеб. пособие для вузов. – Мн.: Ривш, 2005.

11 Библиотека Гумер. Социальная философия [Електронний ресурс]. - Режим доступу: <http://www.gumer.info/>

Додаткові ресурси

1 Електронна бібліотека кафедри філософії та методології науки філософського факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка

<http://www.philsci.univ.kiev.ua/UKR/index.html>

2 Електронна бібліотека Слави Янко (філософія, психологія, культурологія, мистецтво, історія та ін.)

<http://yanko.lib.ru/gum.html>

